

כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל

ליקט וערך לראשונה: אלתר דרויאנוב, ההדירה וערכה מחדש: שולמית לסקוב, כרך ראשון, 1870-1882, אוניברסיטת ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ב.

גורלה של התנועה הציונית משתקף גם בגורל המקורות ההיסטוריים שלה; חוסר אירגון מרכזי חזק ובעל סמכות, הפיזור על-פני ארצות רבות, הינתקות רוסיה אחרי מלחמת-העולם הראשונה וחורבן יהדות אירופה במלחמת-העולם השנייה – אלה השאירו בידי המיקרה, המוצלח או האומלל, את הישרדותן של התעודות המלמדות על תולדות התנועה.

אופייני הדבר שאחד-העם, שדרש סדר ושיטה ברבים ממעשי התנועה עוד בשנות התשעים של המאה הקודמת, דרש גם כאן "קומיסיה מיוחדת" של "הוועד האודיסאי", על-מנת לסדר את החומר ההיסטורי. כמו בתחומים אחרים של העבודה הארצישראלית, כן גם כאן לא נענתה הדרישה לשביעות רצונו. מקורות רבים אבדו, ואין להם תמורה. למקורות אחרים, המצויים אולי בתחומי ברית-המועצות, אין גישה – ואין לדעת אם ייפתחו אי פעם בפני החוקרים.

נוכח שרירות הגורל והמיקריות שקבעו את הישרדותן או אובדנן של תעודות, בולט המיקרה המוצלח של א. דרויאנוב, אשר בזכותו ניתנה לנו גישה אל מקורות ראשונים מימי הראשית של תנועת חיבת-ציון. שמירת החומר במישרד שלא היה מסודר ביותר ולא נתברך בסגל מקצועי, הצלתו מרוסיה והוצאתו לארץ-ישראל, הם בגדר הרפתקה שעלתה יפה. נקל לשער מה היתה מידת ידיעתנו על ימיה הראשונים של התנועה אילו נאלצנו ללקט את המידע רק מן העיתונות, כשם שעושים בלית ברירה לגבי תקופות אחרות בתולדות התנועה הלאומית ותנועת ישוב ארץ-ישראל. קיבוץ החומר על-ידי דרויאנוב שימש גורם המעורר לכתיבה, ואופייני הדבר, שלמרות חיבורים לא מעטים שנכתבו על סמך חומר זה (ציטרון, דינור, קלויזנר, ויטל) עדיין רב בו מה שעדיין לא מוצה: לא כל הכיוונים שאליהם הוא מוליך נחקרו כראוי, והוא מפנה את המחקר אל הקשרים בלתי מוכרים לנו מן הספרות המצויה.

סיפור הוצאת הכתבים, סיפור דרויאנוב עצמו במבוא לספרו, נקרא כסיפור-בלשים. בקייץ 1900 הוא נקרא להיות מזכיר "הוועד האודיסאי" (החליף בתפקיד זה את מ.ל. ליליינבלום ואת ז. אפשטיין). בפגינה מצא חבילת כתבים גדולה; ליליינבלום, שליווה את התנועה מראשיתה, הסביר לו כי כתבים אלה מכילים

את הארכיון של פינסקר ושל עצמו מן התקופה שלפני אישור החברה על-ידי הממשלה הרוסית ב־1890. למרבה המזל, ניחן אלתר דרויאנוב בתודעה היסטורית ובחוש של היסטוריון. לא זו בלבד שהחליט לשמור על החומר, אלא גם סידר אותו באופן כרונולוגי. עניינים בלתי מובנים בכתבים הבהיר לדרוואנוב ליליינבלום עצמו, שידע את האירועים ממקור ראשון. באורח אופייני למצפונם הרע של היסטוריונים, מתוודה דרויאנוב כי לא שאל את ליליינבלום בשעתו כל מה שניתן היה לשאול, וכאשר חזר אל החומר היה זה אחרי פטירתו של ליליינבלום ב־1910, ושוב לא היה את מי לשאול. הרפתקאות שחומר ארכיוני מועד להן לא פסחו על הכתבים למרות קפדנותו של דרויאנוב: בין חורף 1905/6 לבין אביב 1912 נעדר דרויאנוב מאודיסה, ובפרק זמן זה אבדו כתבים שהיו מלכתחילה באוסף.

שנת 1912 היתה שנת השלושים לחיבת־ציון. מועד זה היה עת סיכום להישגיה וכשלונותיה של התנועה וחידד את תודעתם ההיסטורית של אנשיה. קיומו של הוועד האודיסאי באופן מקביל להסתדרות הציונית, עורר את הצורך להציג את יחודה של התנועה. ראשי הוועד הפקידו בידי הסופר העברי ש.ל. ציטרון את כתיבת תולדות התנועה בראשיתה. הספר נכתב על-פי הארכיון, אולם הופיע עם מראי־מקום להערות ללא ההערות עצמן, וכך נשאר הקורא בלא תיעוד ובלא הפניה למקורות.

התפקיד שהטיל הוועד האודיסאי על דרויאנוב בשנים 1914/15, היה פרסום ארכיונם של פינסקר וליליינבלום. דרויאנוב הרחיב את מסגרת תפקידו. הוא היטיב להכיר בכך שהתנועה החדשה לישוב ארץ־ישראל צמחה באופן בלתי תלוי במרכזים שונים ועל-ידי קשרים רופפים בין אישים רבים. זמן רב היה האירגון שלה מבוסס על חילופי דיעות במאמרים בעיתונות ועל חילופי מיכתבים בין הוגי רעיונות, עסקנים, עיתונאים ורבנים, אגודות וחברים.

גם לאחר שהוקם האירגון המרכזי בוועידת קאטוביץ, בשלהי 1884, היתה ההנהגה דואלית: בצד המרכז באודיסה היה מרכז־מישנה בוארשה, עם מנהיגים אחרים ואופי שונה. האגף החרדי בתנועה התרכז סביב הרב ש. מוהליבר בביאליסטוק. דרויאנוב יום פניה אל אנשים פרטיים ואל מוסדות, כולל המושבות בארץ־ישראל, והשיג מהם חומר של אישי התנועה ומרכזיה מתקופת הראשית. פגעי מלחמת־העולם הראשונה פגעו קשה באפשרות הוצאת הספר – תחילה הפסיקה הצנזורה הרוסית את הדפסתם של ספרים עבריים. המוציאים־לאור הסתפקו על כן בהכנת מאטריצות. לאחר מכן נאסרו מאטריצות בגרמנית, והמוציאים־לאור נאלצו לדחות מן הספר תעודות בגרמנית. על כל אלה נוספה בעיית האותיות העבריות שאפסו בבתי־הדפוס בתקופת המלחמה והמהפיכה. בשל נסיבות אלה החליט הוועד האודיסאי באחת מישיבותיו האחרונות, ברוסיה של השנה הראשונה למהפיכה ולפני העליה של חברי הוועד לארץ, להוציא כרך אחד שהיה מוכן כבר לדפוס. על קשיי הדפוס נוספו קשיים פוליטיים: בימי

המהפיכה שקד דרויאנוב להסתיר את החומר התעודי מפני אנשי הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית אשר התנכלו לכתבים ציוניים.

בעת העליה לארץ, ב-1920, נטל עמו דרויאנוב את החומר הארכיוני – מעין הצלת פליטה מארץ הולדתה של התנועה המודרנית לישוב ארץ-ישראל – אל ארץ היעד של תנועה זאת. היה זה מחזה חוזר בתולדות היהודים – הצלת כתבים מאובדן ושימור הזיכרון באותיות לאחר חורבן מקום המגורים. בארץ-ישראל הופיעו שני הכרכים הבאים של הכתבים (ב-1925 וב-1932). הכרך הראשון שהופיע ברוסיה כמעט לא הגיע לשוק. שני הכרכים הבאים אולו עם הזמן מן השוק, ואף התיישנו. דרויאנוב עצמו הוסיף לאסוף תעודות היסטוריות ולפרסמן, ועם הזמן נוספו גם מקורות אחרים.

האוסף של שולמית לסקוב בנוי על האוסף של דרויאנוב, אולם שונה ממנו במובנים אחדים. התעודות הלא-עבריות במקורן ניתנו לא בלשון המקור, אלא בתרגום עברי; נוספו הערות; ובעוד שדרוואנוב הכניס בכרך השלישי תעודות שהגיעו אליו לאחר הוצאת שני הכרכים הראשונים, ולפיכך לא את כולן סידר לפי הסדר הכרונולוגי – הנה באוסף לסקוב הסדר הוא כרונולוגי מלא. נוסף על כל ההבדלים האלה הרחיבה שולמית לסקוב את היריעה והוסיפה תעודות רבות לאוספו של דרויאנוב. דרויאנוב עצמו לא פירסם את כל התעודות שהיו בידו. מטעמים שונים השמיט תעודות: אחדות מהן נראו בעיניו מסוכנות מבחינה פוליטית. אך לא רק שיקולים פוליטיים הגבילו את דרויאנוב. בחיבת-ציון שררו פוריטניות וכיבוש-היצר. הם ראו בהוצאתן של מחלוקות אישיות פנימיות אל העיתונות התרתיצר אישית וגם תופעה זולה מבחינה ציבורית, המעידה על חוסר משמעת וחוש אחריות לכלל. מחאתו של אחד-העם בסוף שנות השמונים היתה לא רק על הזנחת האופי הרעיוני בשל הפעולה המעשית, אלא גם על סגנון עסקני בלתי מרוסן שהיריבה שערוריות. לא מיקרה הוא שאגודת "בני משה", שנועדה להגביר את האחריות הציבורית, היתה אגודה סודית, ואחד-העם התנגד לפרסום מיסמכיה גם לאחר זמן. גם בפרסום איגרותיו הוא נהג אחד-העם בחומרה רבה והשמיט כל התבטאות שעלולה היתה לפגיע באנשים. דרויאנוב סיגל לעצמו סגנון זה בהוצאת כתבים שמטבע הדברים יש בהם נושאים אישיים. דרויאנוב גם השמיט תעודות שנראו בעיניו בלתי חשובות מטעם זה או אחר. טבעי הדבר שקנה-המידה לחשיבות ולא-יחשיבות משתנה עם הדורות. נוסף על עקרונות סלקציה שונים משל דרויאנוב הגיעו לידי שולמית לסקוב ארכיונים שלא היו בידי קודמה. שני הארכיונים החשובים ביותר הם ארכיון מקוה-ישראל, המאפשר לבחון מבפנים את יחסם של חברת "כל ישראל חברים" ושל הבארון רוטשילד אל מיפעל ההתיישבות בארץ, וארכיון צוקרמן מגדרה. ארכיון זה הוא בעל חשיבות רבה לתיאור השלבים האחרונים של תנועת ביל"ו לאחר עזיבת מנהיגיה. תעודות נוספות חשובות נמצאו באוסף כתיבה-ידי של בית-הספרים הלאומי בירושלים – והן הוכללו בקובץ. לעומת התוספות לדרוואנוב, השמיטה

שולמית לסקוב תעודות שנראו לה חורגות ממסגרת הזמן או ממסגרת הנושא. אל התעודות הוסיפה שולמית לסקוב מבוא תיאורי-כרונולוגי, השם את התעודות במסגרת. אם כי הסיפור סופר פעמים רבות, יש בכל-זאת חשיבות לתיאור ענייני בהיר ומסודר כפי שהוא ניתן במבוא.

התקופה והתנועה כבר זכו, כאמור, לתיאורים היסטוריים אחדים אשר הסתמכו על ההוצאה המקורית של התעודות על-ידי דרויאנוב. אף-על-פי-כן, המהדורה של שולמית לסקוב מראה – גם בזכות התעודות החדשות וגם על-ידי עיון מחודש בתעודות הישנות – כי עדיין רב החומר שלא סופר בספרות המצוייה. אומנם, חומר-הגלם המובא באוסף אינו רצוף אף באחד מן הנושאים הרבים הנידונים בו, ויש בו מיקריות, שכן עצם השתמרות התעודות היתה מיקרית. סוגי המקורות הם רבים ושונים – תקנונים, חליפות מיכתבים, תזכירים – והסידור הוא כרונולוגי, ולא סידור ענייני. משום כך אין התעודות כשלעצמן נותנות תיאור שיטתי ומלא של הנושאים. עם זאת יש כאן תעודות פנימיות ואישיות – ביחוד בחליפות המיכתבים – הנותנות להיסטוריון הזדמנות נדירה לחדור אל תוכו של התהליך ההיסטורי. בצד הוויכוחים שהתנהלו בפומבי והארגומנטים הגלויים, יש לנו כאן גישה אל הולדתם והתהוותם של רעיונות ושל נאמנויות בתקופה של שינוי ערכים ושינוי אירגונים.

אנחנו יכולים לעקוב אחרי מערכת הקשרים האישיים אשר התגבש בעתיד לכלל תנועה חברתית. בדרך הטבע לא כל מה שתסס והסעיר הגיע מאוחר יותר לידי מימוש בתנועה הממוסדת. כך מדברת אלינו, מכוחם של מקורות אלה, היסטוריה שבדרך-כלל היא אילמת. אנחנו יכולים לקרוא לא רק את דברי המנהיגים מן השורה הראשונה, אלא גם את דברי אנשי השורה השנייה. סוגי מקורות מעין אלה יש בהם כדי להצית את דמיונו של ההיסטוריון ולהוליך אותו אל נתיבים, אל הקשרים ואל פרספקטיבות אשר אינם מצויים בספרות ההיסטורית המסכמת.

חלק גדול מן התעודות כתובות עברית במקורן ועשויות ללמד על שימושי הלי-שון של משכילים עבריים בדור ההוא, הצריכים לסגל את שפתם לדיון בנושאים ציבוריים. מטבע הדברים הוא שבמקורות מסוג זה רב חלקן של תופעות אשר הותירו אחריהן מקורות גם אם לא נשאו פירות במציאות ההיסטורית. כך רב הוא למשל החלק של יוזמת אגודת סובלק ומנהיגה אלטשולר – יוזמה אשר נכשלה בשלב הראשון.

בספרות ההיסטורית נהוג לכנות את התקופה מן הפרעות של 1881 ועד הופעת הציונות המדינית בהנהגת הרצל, בשם "תקופת חיבת ציון". בדיקה סמאנטית תצביע על חוסר-הדיוק בכינוי זה. בני התקופה אימצו לעצמם רק במחצית השנייה של שנות ה-80 שם זה כשם כולל, ולא כשם אירגוני רשמי של התנועה. עד אותה תקופה, וגם לאחר מכן, כינו את התנועה בשם "תנועה ליישוב ארץ-ישראל" – אם כי צריכים היו להבדיל אותה מ"תנועת יישוב ארץ-ישראל"

שהתקיימה עוד משנות השישים של המאה הי"ט. המסגרת האירגונית הפנימית של התנועה נקבעה בוועידת קאטוביץ בסוף 1884, אולם השם הרישמי היה אז קשור במשה מונטיפיורי והתנועה נקראה במשך זמן קצר "מזכרת משה מונטיפיורי". עד 1890 התקיים האירגון הרופף של אגודות חובבי ציון, ורק באותה שנה הושג אישור ממשלתי רוסי לקיום אירגון מוגבל לרוסיה, אירגון בעל תקנון ומיבנה מוגדר. אירגון זה פירסם גם דינים וחשבונות רשמיים של החברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ־ישראל.

דרויאנוב הגביל את עצמו לתקופה שעד 1890, תקופה חסרת אירגון מוצק ותקופת הנהגתו של י. ל. פינסקר. אולם כשם שספרו של פינסקר, האוטואמנסיפציה, אינו ממצה את כל המוטיבים הרעיוניים של חיבת ציון הספונטאנית, כך אין ההנהגה שלו ממצה את המירקם העשיר של יחסים אישיים או קשרים בין אגודות התיישבות, או אגודות לתמיכה בהתיישבות, לבין ישובים בארץ־ישראל. הכרך הראשון של שולמית לסקוב מקיף תקופה קצרה בתולדות התנועה הארצישראלית. התעודות הראשונות קודמות לשנת המיפנה 1881. הן עוסקות בעיקר בניסיונות התיישבותיים בארץ־ישראל לפני תאריך זה. התעודות העיקריות של הכרך פותחות בקיץ 1881 ומסתיימות בדצמבר 1882. זוהי "עקומה קטנה" בתוך העקומה הגדולה הרבה יותר של התנועה הארצישראלית והציונית, שיש בה עליות וירידות רבות – עד קום מדינת ישראל. במסגרת תקופה זאת אנו מוצאים את ההתנשאות הגדולה של גל ההגירה כתנועה עממית ספונטאנית הצומחת מלמטה, ואת חשבון הנפש של האינטליגנציה מכוח הפרעות וההגירה, ואת ההתארגנויות הראשונות; בסופה של "העקומה הקטנה" שנת 1882, אנו מוצאים כבר דעיכה של גל ההגירה בשל השתנות מדיניות השלטון (במקום שר־הפנים איגנאטייב בא שר־הפנים טולסטוי, שבלם את הפרעות ואסר לעודד הגירה מרוסיה), וגם בשל ידיעות שליליות מארצות־הברית ושיבה של מהגרים. אנו מוצאים גם את האכזבות מן הנסיונות הראשונים של התיישבות בארץ־ישראל מנקודת־הראות של "העקומה הקטנה", כל התנועה הארצישראלית יכולה להיראות כאפיוודה, ואכן, בסוף שנת 1882, יש כבר המסכמים את כשלונה.

התעודות הראשונות המובאות באוסף עוסקות, כאמור, בנסיונות התיישבותיים של יהודים בארץ־ישראל במשך שנות השבעים. כאן מובא הפירמן של מקוה־ישראל (המיקרה היחיד בתולדות ההתיישבות היהודית שבו סיעה הממשלה העות'מאנית על־ידי מתן קרקע), ותקנות האגודה להתיישבות שקמה בירושלים ב־1876 – עבודת־האדמה ו"גאולת הארץ" שאומנם לא הקימה מיפעל התיישבותי, אולם מיסמכיה יכולים להעיד על טיב האידיאה ההתיישבותית שנולדה באופן אוטוכטוני בארץ־ישראל ועל המיכשולים שעמדו בפניה. שאלת המוטיבציה של הפעילות ההתיישבותית היהודית בארץ־ישראל לפני

1881 ושאלת אופיה החברתי – הם נושאים של המחקר ההיסטורי; בדומה לכך נתונה לדיון ולוויכוח שאלת הקשר בין נסיונות אלה לבין תנועת ההתיישבות המתחילה ב־1881. כיום אנחנו יודעים הרבה על הקבוצות השונות אשר היו את הציבור היהודי הירושלמי ועל אופיין המגוון. אופי מגוון זה קבע גם עמדות שונות כלפי ההגירה וההתיישבות. האוסף שלפנינו מביא חומר שעניינו היחס העקרוני – וגם המעשי – ששרר בין אנשי הישוב הארצי־ישראלי לבין תנועת ההתיישבות שקמה ברוסיה.

למרות היוזמות ההתיישבותיות בישוב היהודי הארצי־ישראלי בסוף שנות השבעים, הנה לא בהן היה עיקר עניינו, וגם לא לאורן הוא הצטייר בעיני יהדות התפוצות. הפולמוס שניהלו הקנאים החרדים בירושלים נגד חרדי־משכיל כיחיאל מיכל פינס שיווה לישוב היהודי בארץ צביון מרתיע בעיני המשכילים היהודים בתפוצות, גם בעיני המסורתיים שבהם. מצד אחר היתה המלחמה במיסיון נושא חשוב בסדר־יומה של החברה היהודית בירושלים, נושא שעלה בחשיבותו על שאלות התיישבות. במידה רבה כחנו בירושלים את נסיונות ההתיישבות מבחינת יכולתן להכשיל את פעולות המיסיון או לסייע בידן. בלא קשר אל היחס העקרוני אל הישוב הירושלמי – מסתבר לנו מן התעודות עד כמה הוא היווה כתובת לאינפורמציה על תנאי הארץ עבור האגודות ששקלו התיישבות. סופר ירושלמי שפירסם בכתבי־העת היהודיים כיעקב גולדמן, או סופר חרדי ומשכיל, שעלה רק ב־1878 מרוסיה כיחיאל מיכל פינס, סיפקו, לטוב או לרע, את האינפורמציה הנחוצה. יש עניין לבדוק אינפורמציה זו ואת מידת מהימנותה. אי־ידיעה, השקפה אידיאולוגית או אינטרסנטיות גרמו לעיתים להעברת מידע משובש ובלתי נכון.

תומכי רעיון ההתיישבות בארץ־ישראל, וגם ברוסיה, יכלו לגייס לצידם את סמכותו של יוסף קריגר, יהודי שעלה מהונגריה ב־1869, והיה לפקיד גבוה ומתורגמן של הממשלה בירושלים (תעודה 11). יחס הממשלה ונסיונות ההתיישבות הגרמנית הבטיחו לדידו הצלחה לפעולות התיישבות יהודיות.

יחיאל מיכל פינס היה סמכות גדולה בעיני מתיישבים פוטנציאליים שהתעניינו בתנאי הארץ. הוא שמסר מידע על האקלים בארץ ועל אפשרויות הבניין של משק חקלאי (תעודות 12, 17 למשל). כמו אנשי האגודות בחוץ־לארץ, כן גם הוא הקפיד על התנאים החברתיים ליסודו של ישוב. הוא ידע שרדיפת שלום, מתינות והרגשת שיתוף הינם תנאים הכרחיים לפעילותה של עדה חקלאית. לא רק הון ההשקעה, ואף לא הידע החקלאי לבדו יקבעו את גורל הניסיון ההתיישבותי, כי אם מידת הליכוד החברתי. בשלב הראשון היה ספקן לגבי האפשרויות להסתייע בבני הישוב הקיים בארץ־ישראל, זולת סיוע בהדרכה. בשלב מאוחר יותר גינה את ז.ד. לבונטין מן העולים החדשים שליחי האגודות, גם על הפומביות שנתן לרכישת קרקעות וגם על נסיון שיתוף־הפעולה עם מומרים (ספק מיסיונרים) בחיפוש אחרי קרקעות (תעודה 103).

עם הזמן נעשה לבונטין עצמו לברסמכא בעיניו בענייני ארץ-ישראל. בנובמבר 1882 כבר יכול היה להעמיד את מרכזי בן-הלל ידיו על חשיבות העיסוק בחקלאות בארץ-ישראל – לא רק בשל השאיפות היהודיות להיות לאומה מבחינה כלכלית; גם הנסיבות ששררו אז בארץ לא הבטיחו רבות, לדעתו, באשר לאפשרויות של מיסחר ומלאכה. העדפת החקלאות קיבלה איפוא את ביסוסה לא רק בשל הנטייה היהודית להתחדשות העם על אדמתו, אלא גם מכוח ידיעת תנאי הארץ (תעודה 170).

המגעים בין המועמדים להתיישבות לבין אנשי הישוב הארצישראלי מלמדים על הקשת הרחבה של עמדות בקרב אנשי הישוב – מן הקנאים שחששו מעליה ועד הקבוצה "תחית ישראל" בהנהגת בן-יהודה ופינס, שפיתחה לאומיות-סתר מיליטאנטית. הידיעות על התעוררות התימנים לעלות לארץ הגיעו גם הן אל העיתונות לאו דווקא כבשורה טובה. החשש מפני עליה המונית – בשל שמועות דמיוניות על סיוע של עשירי היהודים – היה תקף כלפי מהגרים מתימן כמו כלפי מהגרים ממזרח-אירופה.

התעודות מביאות פרטים רבים על דרך עיצוב התקנונים והחיים המשותפים בנסיגנות ההתיישבות הראשונים. לחומר זה יש חשיבות, ולא רק משום שהגיע במקרה לידינו, בעוד תעודות אחרות לא הגיעו כלל. בכינון המושבות הראשונות באו לידי ביטוי גורמים בסיסיים אשר יחזרו ויופיעו ביסוד מושבות מאוחר יותר: מוצא המיישבים והמסורת החברתית שלהם, דרכי האירגון והמנהיגות של האגודה היוזמת, הצטרפות נתוני טבע – קרקע ומים – מציאות הון וידע ונכונות לעבודה של המתיישבים. האופי הדתי, היחס לשלטונות ולערבים והיחס לתברות יהודיות – כל אלה הם בבחינת תנאי-מסגרת למיפעלי ההתיישבות.

האגודות להתיישבות הכילו בדרך-כלל רובד שמרני ומסורתי יותר בחברה היהודית מאשר האינטליגנציה, שבאה לידי ביטוי במאבקים בעיתונות ובחליפות המיכתבים. הניסיון שלא עלה יפה של אלטשולר, יש בו כדי ללמדנו על אופיה של אגודה מעין זו ועל מושגיה – התקנון המוצע שלה מאיר עיניים ביחס לגווני החברה היהודית. גם אגודה מסורתית כזו היתה ערה לעובדה כי היא מהווה משום מיפנה לעומת החברה החרדית, ועל כן לא תוכל לזכות בסיוע מצד החברים הקיצוניים (תעודה 18).

תנועת ההתיישבות בארץ-ישראל מעידה על המורשת שקיבלו מהאירגון של הקהילה היהודית, על תפיסת המיפנה הכלכלי-חברתי שבמיפעל ההתיישבות וגם על חוסר הידיעה ששרר לגבי התנאים בארץ-ישראל. מתכנני הישוב חשבו על הקמת יחידות חברתיות גדולות יחסית, כאשר המושבה היא בת מאה משפחות והיחידה הבסיסית של משפחה היא מאה דונם. המיבחן החברתי להשתייכות לאגודת ההתיישבות אינו רק "התנהגות בשלום עם הבריות", אלא גם "הולך בדרכי התורה".

בצד ההקפדה על האופי השמרני המסורתי של החברה אנחנו יכולים לעמוד על שאיפת השינוי החברתי לעומת החיים ברוסיה. במושבה המתוכננת נאסר על הלוואה בריבית ללא יהודי; על מכירת י"ש והחזקת בתי-מרזוח וגם על גניבת מכס... כל המקצועות היהודיים ששימשו עילה להתקפות עליהם ברוסיה צריכים היו להימנע מהם בישובים החדשים בארץ; כל־כך עז היה הרצון להימנע מן העיסוקים הגלותיים, עד כי נשכח מהם כי אין המוסלמים שותים י"ש...

מורשת האירגון היהודית יחד עם צרכי ההתיישבות הביאו להקמת ועד עם סמכויות נרחבות – השלטון העצמי רשאי היה לאסור את העיסוק במקצועות מיסחר במושבה וגם נטל לעצמו את הרשות לפקח על זכות הפרסום בעיתונים – המתיישבים רשאים היו לכתוב אינפורמציה על הנעשה במושבה רק לאחר נטילת רשות מן הוועד (תעודה 79).

אוסף התעודות שלפנינו יותר משהוא חשוב לצורך בחינת הקשרים בין התנועה בחו"ל לישוב היהודי הקיים בארץ-ישראל ולאופיין של אגודות ההתיישבות – הוא חשוב לתיאור דמותה של האינטליגנציה – אנחנו מוצאים בו ביטוי לגוונים שונים של אינטליגנציה לאומית בהתהוותה. אנו יכולים לעקוב אחרי האינטליגנציה המקצועית שהתהוותה בתקופת אלכסנדר השני. בדמותו של מאקס מנדלשטאם אנו מוצאים רופא יהודי רוסי אשר ציפה להשתתף בתהליך צמיחתה של קבוצה משכילה האחראית לעם. הפרעות גרמו לאכזבה מן האינטליגנציה הרוסית ולכן גם מן הקידמה שהיתה אמורה לשאת את דגלה. לעומתה "העם" הרוסי, האיכרים, מוצגים באור חיובי. אנו מוצאים כאן את התגובה הרגשית העזה המוכרת לנו גם מכתבים אחרים: "מבחינה מוסרית הנני מחוסל, בעומק ליבי השותת דם שוכן עלכוננו של עמי כולו" (תעודה 8). אנו מוצאים גם נסיונות לניתוח מדע־רפואי של האנטישמיות, נימה המזכירה את פינסקר ונוטעת את הופעתו של בעל האוטואמנסיפציה בהלך־הרוח הכללי.

מההתכתבויות של מרדכי בן־הלל אנחנו לומדים על לאומיות המתהווה בקרב הסטודנטים היהודים, לאומיות שאינה קשורה קשר ישיר אל הפרעות ואל בעיות ההגירה. המעבר משירת שירים רוסיים לשירים עבריים לאומיים, לימוד עברית והיסטוריה יהודית, באים ליצוק תוכן בלאומיות זאת. ההיסטוריה הסלקטיבית והפרשנית מדגישה פרשיות כמלחמת המכבים ביוונים – מלחמה שהפירושו מעניק לה אופי של מלחמה לאומית; החגיגות מתחילות לשאת אופי לאומי. לעומת אלה, אנחנו מוצאים לאומיות רדיקאלית של סופר כיחאל יוסף לבונטין, אחיו של ז.ד. לבונטין, מהנודס־לעתיד וסופר (תעודה 156). הרדיקאליזם שלו קרא "תיגר על הקיום היהודי, ומשום כך יחס תפקיד סגולי להקמת המושבות בארץ-ישראל – הן לא היו בעיניו רק התחלה של תהליך קולוניזציה לאומי ורכישת מולדת – אלא תיקון האופי הסוציאלי של העם: "לא מריבוי מושבות יושע ישראל כי אם במלחמה נגד כל ההווה שלנו". הוא קרא להילחם בדת, במיסחר, במוסר היהודי ובדרך הסוציאלי – הוא רצה להרוס את הישן, לטהר

את יסוד בניין האומה, "ולבנות מחדש מהחל ועד כלה". המושבות בארץ־ישראל, שהראשונה בהן נוסדה על־ידי אחיו, נועדו להיות מופת לשינוי הרדיקאלי – אליהן יבואו בעלי "הלב החדש". אנו מוצאים אצלו מעין מוטיב אחד־העמי בשלב עוברי ובגוון סוציאלי רדיקאלי.

בתוך קונטקסט זה מביא הקובץ תעודות חשובות נוספות המאפשרות לנו לחזור אל עולמם של הבייל'ויים, אותם הבייל'ויים ששולמית לסקוב היטיבה למסור את קורותיהם בספרה עליהם. אנו יכולים להבין טוב יותר אחדים מן המוטיבים הרעיוניים שלהם, כמו הדגשת התחיה הכלכלית, היחס אל המדע, תפקידו של הנוער ויחסו לאומה; אנו מבינים אחדות משיטותיהם, כמו הציפיה כי עשירי היהודים ברוסיה יקנו קרקע להתיישבותם. אנו יכולים לעקוב אחרי חוסר־האמון שרחשו להם חוגים רחבים בחברה היהודית: לא רק החרדים דחו אותם, גם אישי ציבור משכילים ראו בהם אנשים חסרי שיקול־דעת ואחריות. מיכתבו של חיסין (תעודה 138) מלמד אותנו על ההבדל בין ארץ־ישראל לאמריקה מנקודת־ראותו של אידיאליסט צעיר. אמריקה פירושה שירות למען העם בעבודה חקלאית לשנים מיספר, שאחריהן יבואו לימודים גבוהים. ארץ־ישראל פירושה שירות לכל החיים.

בצד עיצוב דמותה של האינטליגנציה אנחנו מוצאים ביקורת עליה – ומוכיר הרוסוויט כותב למרדכי בן־הלל (תעודה 132) על רפיון האינטליגנציה היהודית, שאינה מסוגלת ליוזמה בשל העדר אינטרסים כלל־לאומיים ו"שאיפה ללאום יהודי". הלבטים האינטלקטואליים של בני הדור הידועים לנו מן המאמרים בעיתונות מקבלים הארה נוספת באוסף התעודות.

נמצא כאן גם פירושים שונים לפרעות: מובא הפירוש הדתי הפופולארי, האומר כי הפרעות הן אות מן ההשגחה, הבא להזכיר ליהודים את זרותם ולמנוע את התקרבותם לעמים (תעודה 10); אולם אנחנו מוצאים גם את ההגינות על האנטישמיות כחזיון חברתי בן־קיימא ובלתי חולף, שניתן למנועו רק על־ידי שינוי אורח התעסוקה ומיגוון המקצועות בארץ־ישראל.

המיגוון הרחב של התעודות המסוגל לשקף הלך־רוח מייצג נרחב, מעיד על מרכזיותה של בעיית ההגירה. הפרעות עצמן דחפו לחשבון־נפש ולבירור רעיוני – אולם תופעת ההגירה היתה עניין מוחשי ודחוף. גם יהודי רוסיה וגם יהודי העולם צריכים היו להשיב למצוקה הספציפית. עצם שאלת ההגירה, בחינתה מנקודת־הראות של בטחון הפרט ורווחתו או קידום האמנסיפציה של הכלל, שינוי הערכים והמקצועות הכרוך בה – כל אלה היוו את הרקע גם לוויכוחים בשאלה הארצישראלית. אנחנו רואים את הפובליציסטים, מנהיגי הציבור והרבנים כשהם נקלעים בין השיקולים השונים – בין הדאגה לרווחתו החומרית של הפרט לבין השאיפה לחולל שינוי מקצועות ועל־ידי כך להגית יסוד לחברה לאומית בריאה. בתעודה 99, למשל, אנו מוצאים ביטוי ללבטיו הקשים של ר' ישראל סלנט, מנהיג רוחני בדורו: הוא יודע כי רב הסיכון לדתיותם של יהודים

המהגרים לאמריקה, אולם הוא מעדיף אותה על ארץ-ישראל. האחריות לפרנסה מחייבת אותו שלא להטעות את היהודים הנוודים, מה עוד שהעוני אף הוא עלול לגרום להתפרקות דתית.

המשכילים, לעומת זאת, נטו לקבוע את יחסם אל ישוב ארץ-ישראל לפי האופי האמנספיטורי הצפוי של הישוב היהודי בארץ הקדושה. הציפיה לכך שחברות יהודיות מן המערב יסייעו להתיישבות, קיבלה על-ידי כך לא רק משמעות כלכלית, אלא גם משמעות דתית: רק הן יכולות למנוע את תהליך ההגירה מליהפך לתהליך מפורר מכל בחינה שהיא. כבר במהלך שנת 1882 התברר הכישלון להפנות את ההגירה אל ארץ-ישראל ונשאלה השאלה מה ערכה המיוחד והסגולי של הארץ, שחפצו לראות בה את הפתרון הרדיקאלי בעתיד או את היחוד שבהתיישבות חקלאית. עתה היו שראו בהגירה לארץ-ישראל גם סלקציה שלילית מבחינת אופי האוכלוסיה הנוהרת אליה ומבחינת המישטר הדתי שישרור בה.

התעודות מעידות יפה על האופק הפוליטי וגם על התמימות הפוליטית של בני התקופה. הם ראו לנגד עיניהם מיפעלי התיישבות המוצאים לפועל על-ידי מדינות אירופה. ההצעות התורכיות לעידוד התיישבות באנאטוליה או באיזור הפרת, נתפסו כמסגרת אפשרית להתיישבות יהודית בארץ-ישראל.

בראשית שנות השמונים נתפסים היהודים באירופה לא רק כקורבנות של פרעות ברוסיה וכאובייקט של אנטישמיות בגרמניה. היהודים נתפסים גם כגורם עולה בחברה של המאה ה'ט'. הם מלכי הפינאנסים ובוני מיפעלים גדולים, כמיפעלי התחבורה החדשים. טבעי היה לצרף את כשרון העשייה וההון הגדול שבידי יהודים עם מצוקתם של יהודים מנושלים ונוודים, ולצפות כי שני אלה ישתפו פעולה במיפעל התיישבות גדול. הפובליציסטים שמרדו בסמכויות הבראון גינזבורג ברוסיה – חיפשו סיוע אצל רוטשילד והירש במערב. התמימות הפוליטית, שהיא אולי מסימניה של תנועה לאומית באיבה, בולטת כאן ביותר. הם הלכו שבי אחרי אוליפנט ואחרי הצעות קולט ואחרי כל פתח אפשרי בשלטון העות'מאני או בקרב יהודי עות'מאניה. המתוחות שהשתררה בין האימפריה העות'מאנית לבין הבריטים בעקבות ההתקוממות במצרים וההשתלטות הבריטית עליה, נחשבה סיבת הכישלון של תוכניות אוליפנט וקולט, ואילצה להמיר את הפעולה המחושבת בהעזה וסיכון.

האוסף מכיל חומר חשוב לתולדות יהדות רוסיה בכללותה: שתי ועידות ההגירה והמהפכה שחלה בסמכויות בקרב יהדות זאת, כאשר סופרים וראשי אגודות החליפו את הנכבדים, באות לידי ביטוי. אנשים שכוחם בעט באו במקום דמויות נכבדות כגינזבורג ופוליאקוב. מובא גם התזכיר שהוגש לצאר אלכסנדר השלישי (תעודה 13), כנראה במאי 1882, והוא מלמד על האופי הליואליסטי-אפולוגטי של טיעוני ההנהגה היהודית.

ודאי שאין האוסף ממצה את הבעיות הרבות אשר עורר המחקר ההיסטורי;

מחקר זה נמשך מאז התקופה עצמה וקיבל תאוצה לרגל שנת המאה לפרעות ולעליה החדשה לארץ־ישראל שחלה ב־1981/2. אנחנו מוסיפים לשאול האם זוהי תקופת מיפנה, אשר הניחה את היסודות ליהדות המודרנית, והאקטיבית הנפוצה בארצות ההגירה ובארץ־ישראל, או שזו ראשית שלילת הגלות ועיצוב הלאומיות הציונית המתבטאת בארץ־ישראל לבדה. ניתן לשאול גם מהו התוקף הכללי של המיפנה שחל ביהדות הרוסית בשנה זו – האם הוא מציין את גורל היהודים בחברה האירופית ובחברות אחרות – או שהוא מוגבל למרחב הרוסי.

התעודות משקפות מטבען את האלמנט של התודעה; בירור אלמנט זה עשוי להוסיף חומר לתשובה על השאלה ההיסטורית, באיזו מידה היה המיפנה שחל בשנה זו מיפנה בתודעה ובאיזו מידה היו כאן תהליכים דמוגרפיים וכלכליים שהגיעו להבשלה. ודאי שאין באוסף התעודות העוסקות במרחב היהודי כדי להאיר את ההתפתחויות בחברה הלא־יהודית ואת יחסה ליהודים, התפתחויות שהיתה להן השפעה על תגובת החברה היהודית.

לסיכום נאמר כי התעודות מוסיפות ללא ספק חומר לדיון בשאלות־היסוד של תולדות הציונות – ומאירות את הגורמים החברתיים הרבים אשר פעלו למענה ונגדה. אנשי התקופה עצמה עמדו על השוני ואף על הניגוד במטרות התנועה: "אלה בוחרים בארץ הקודש לתכלית חיוק הדת ואלה למקום מיקלט בטוח ואלה למען לייסד שמה רעפארעם" (תעודה 140), כותב יעקב ליפשיץ, שעתיד להיות אחד המתנגדים החריפים לציונות בקרב המחנה הדתי.

היקפה של התנועה והיקף שאיפותיה הצטמצם במשך שנות השמונים; גם המיפעל ההתיישבותי בארץ וגם התנועה בגולה הקיפו מעטים. ההגירה היהודית פנתה לכיוונים אחרים, וכן גם התנועות החברתיות היהודיות. היסטוריונים רבים עסקו בה והכל התקשו לשפוט אותה: האם היא בבחינת כישלון גדול של העם היהודי ושל התנועה הלאומית שלו; האם היא כישלון בשל הרפיון הפנימי או בשל עוצמת המיכשולים החיצוניים?

אחרים יאמרו כי ראשיתן של תנועות תמיד היא מיצערה, וכי אין למדוד אותן לפי פרק זמן קצר. גם מיפעלים התיישבותיים אינם יכולים להתחיל בקנה־מידה גדול. בתקופת ויכוח אוגנדה הרבו לחזור על הטיעון שתנועת התיישבות מתפתחת רק בהדרגה. תעודות בנות־הזמן גם מעוררות תמיד את הפיתוי להיסטוריה קונטר־פקטואלית, היסטוריי: השואלת מה יכול היה להיות גורל הדברים אילו היו גורמים אחדים שונים ממה שהיו בפועל. מנקודת־הראות של זמננו זוהי תקופת ראשית, אשר למרות ירידות ומפלות הגיעה להישג – אולם הדיאלקטיקה בין אלמנטים שונים המופיעה כבר בתקופה זאת לא נסתיימה: יחס בין דת ללאומיות, חרדיות והשכלה, ארץ־ישראל ויהדות – נמשכת.

הוצאת טקסטים, קל וחומר טקסטים המתורגמים משפות שונות, מעוררת בעיות רבות וקשות של תרגום, טרנסליטרציה ופירוש. בהוצאת הטקסטים האלה בעברית נעשה על־ידי המהדירה כל מאמץ של דיוק ופירוש. האפראט המדעי

הגדול מעיד על מאמץ זה. הכתיב המקורי נשמר בחלקים שהיו עבריים במקורם – רק הפיסוק נוסף. נוספו ציונים ביאוגראפיים, פיענוח ראשי תיבות, רשימה ביבליוגרפית, רשימה של התעודות ותאריכיהן ומפתח השמות והעניינים. ניתן רק להעיר על אי-מסירה של שמות בכתיב מקורי או לפחות לטיני (במקרה שהוא קרילי במקור); מושגים "פלך" או "גליל" בעברית, רצוי כי יופיעו עם המקביל המקורי שלהם, כי בלשון העברית יש חוסר דיוק וחוסר אחידות בתרגום מושגים של חלוקה מינהלית או של בעלי מישרות. כאשר מופיע מונח כ"זמסקי סוכור" אין די בתרגום "כנסת הארץ" – יש להסביר את המונח.

המיפעל ראוי למאמץ הגדול שהערכת השקיעה בו וקוראי הכרך הראשון יצפו לכרכים הבאים הפותחים את מיפעלו של דרויאנוב, בצורה מקיפה יותר, בפני הקוראים עברית.